

Valvslagen stenkällare i Fiskesjö, Algutsboda.

HISTORIK

Innan potatisens intåg i Sverige var det andra rotfrukter som stod på bordet, rovor och kål. Dessa behövde också vinterförvaras, men de var inte lika frostkänsliga som potatisen och kunde därför förvarades antingen i mindre källare under bostadshuset eller i stukor intill åkrarna. Ett bostadshus med grävd källare under köksgolvet kan därför generellt anses vara av äldre typ.

Många växthistoriker tror att potatisen infördes i landet av hemvändande soldater från trettioåriga kriget. Jonas Alströmer genomförde i början av 1700-talet omfattande provodlingar och hans forskningsrön om odling samt lagring av potatis var viktiga för potatisens etablering i Sverige. Redan runt 1655 hade dock Olof Rudbeck planterat potatis i Uppsala botaniska trädgård och under sent 1600-tal var potatis en vanlig prydnadsväxt i många slottsträdgårdar. Kunskapen om potatisens användning vid brännvinsbränning, istället för säd, bidrog till populariteten.

Redan 1748 hade Eva Ekeblad redogjort för hur detta gick till och kunskapen spreds över landet med hjälp av Kalendern, dåtidens mest spridda skrift efter Bibeln. Denna upptäckt medförde att odlingen av potatis ökade från mitten av 1700-talet och hembränningsapparaterna puttrade överallt i landet med eskalerande alkoholproblem som följd. Det positiva i denna utveckling var att man samtidigt insåg att det faktiskt gick att äta potatisen också.

Potatis kunde odlas var som helst utan några märkvärdiga redskap och man behövde inte tröska, torka eller mala för att kunna äta den; samtidigt var den rik på vitaminer och energi. Detta gjorde att potatisen i kraft av enkelhet i användandet och högt energivärde blev en grundpelare i det svenska kosthållet. Potatisens popularitet i Sverige medförde att det under 1800-talet kom att uppföras en stor mängd källare runt om i landet. Källaren blev ett betydelsefullt inslag i självhushållningen. De allra flesta jordkällare är sannolikt uppförda efter 1827, då laga skifte fastställdes av riksdagen. I början av 1900-talet hade i stort sett varje gård, torp och stadsvilla en egen källare.

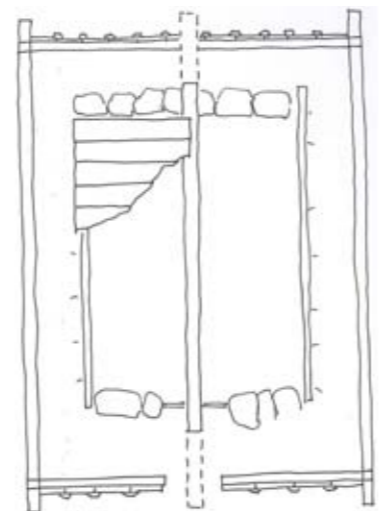
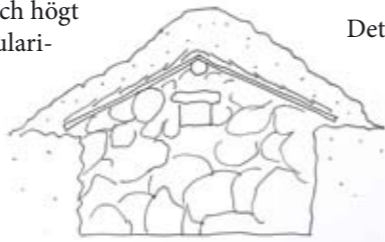
SÅ ÄR EN SMÅLÄNSK JORDKÄLLARE BYGGD

En stenkällare för potatisförvaring kräver väl isolerade tak och väggar samt bra ventilation. Just balansen mellan ventilation och fukt, men inte frost, var viktig för att potatisen skulle bevaras över vintern. Hur jordkällarna är byggda varierar över landet, främst beroende på byggnadsmaterial och lokala traditioner.

Terrängen och markens beskaffenhet påverkade var jordkällaren placerades, men vanligtvis ligger den i mangårdsbyggnadens närhet. I Småland var det vanligast att jordkällaren grävdes in till hälften i en torr, väl-dränerad backe. Den bakre väggen kan då utgöras av jord, medan sidoväggarna och den främre gavelväggen är utförda av sten. Ibland är endast den främre gaveln synlig ovan mark. Källarväggarna är oftast utförda som skalmurar, d.v.s. två stenväggar med fyllning emellan bestående av småsten, grus eller sand. Ibland förekommer det att den inre eller yttre muren är fogad med ler- eller kalkbruk, men oftast är de kallmurade och saknar helt fogbruk. Stenväggarna består vanligen av natursten i olika storlek och form, men på källare uppförda under tidigt 1900-tal kan huggen sten förekomma och från

Barn fick hjälpa till under potatislovet. Bild från Hjorted.

Skiss av källare med takkonstruktion av trä (åstak).

Två källare i Grönshult, Rumskulla.

omkring 1920-talet även betong. Det förekommer även enstaka fristående källare i Småland. Dessa är uppförd helt ovan marknivå, men har samma väggkonstruktion som den ingrävda källaren.

I källarens inre gavelvägg finns ofta en öppning med lutning inåt. Denna kan fungera både som ilastningshål för potatis och för ventilation. Öppningen kan ibland vara brädinklädd, som en trumma. Ibland är ventilationen också ordnad som skorsten genom taket.

Ventilation genom taket.

Takkonstruktionen

Källarnas takkonstruktion kan se lite olika ut. I Småland förekommer såväl valvslagna stentak som takkonstruktioner av trä, även kallat trossat tak. Det är en kombination av tillgång av material, lokal tradition och kunskap som gett olika lokala utföranden. I Kalmar län är en takkonstruktion av trä sannolikt vanligast. Ibland byggdes en träöverbyggnad med vindsutrymme över källaren, men det vanligaste har varit att källaren enbart haft ett eget tak.

Det valvslagna stentaket är en imponerande och sinnrik byggteknik. Att kunna slå ett valv krävde erfarenhet och var tids- och arbetskrävande. Först var man tvungen att hitta lämpliga stenar att bygga med, s.k. "letestentar". Källarens stenvälv är gjort som en fortsättning av stenväggarna, byggt av kilformade, jämna stenar. För att slå valvet fick man först bygga en bågform av trä, kring vilken stenar sedan kunde ställas mot på högkant. Gliporna mellan stenarna fylldes från utsidan med kilformade småstenar. När valvet var klart kunde träformen försiktigt plockas bort. Stenvälvets tätades ovanifrån med fet lera, kalkbruk eller mossa. Ovanpå lades ett tätskikt av näver och därpå ibland upptill en meter tjockt lager jord eller torv i minst två lager. Torven skyddar nävern och håller den på plats, samtidigt som den har en god isolerande effekt.

En takkonstruktion av trä var mer arbetsbesparande att bygga, men höll inte lika länge. Dessa tak är vanligen utförda som ett åstak med tre längsgående åsar, varav en mittås längst upp. En annan konstruktion som förekommer är sparrtak, med en längsgående mittås och kraftiga tvärliggande sparrar som vilar på mittåsen och sidoväggarna. Ibland ligger sparrarna direkt mot stenarna i sidoväggarna, ibland på längsgående stockar lagda på stenväggarna, s.k. väggband. Ovanpå åsarna ligger ett undertak av trä som är synligt inifrån källaren. Vad man använde varierade. Det kunde vara bräder, ofta återanvända från något annat hus, smala tätt liggande granslanor av undertryckt gran eller enestörar. I vissa fall lades ett isolerande skikt av exempelvis halm på undertaket. Ovanpå undertaket ligger ett tätskikt av näver och där ovanpå en täckning av torv i minst två lager. Gavelröstet över källaringången kan antingen vara av sten eller trä med panel.

Åstak med ventilationstrumma i trä.

Jordkällare i Stensjö by, Oskarshamn.

Ovanpå torvtaken, oavsett om det är ett stenvälv eller en takkonstruktion av trä, ligger idag ofta ett sadeltak täckt av tegel eller plåt. De flesta tegeltaken har lagts som skyddstak i efterhand, när torvtaket börjat bli dåligt.

Svalen

Ingången till källaren är alltid placerad i den främre gaveln och byggd som en liten gång, en sval, i den drygt en meter tjocka stenväggen. Svalen har en yttre och en inre dörr, och fungerar som luftsluss. Dörrarna är enkla bräddörrar bestående av stående bräder hopfästa med naror i form av ett "Z" på insidan. Den yttre dörren är ofta kraftig och tätslutande med en hög tröskel, medan den inre dörren kan vara av enklare typ. Båda dörrarna öppnas in mot svalgången. Traditionellt sett var dörrarna helt obehandlade. Dörrarna är vanligen hängda på hemsmidda bandgångjärn och försedda med en hasp. Det förekommer att man återanvände gamla innerdörrar från något äldre hus.

Bild från Fiskesjö, Algutsboda.

Inredning

De småländska källarna hade traditionellt jordgolvs. I senare tid har källarna ibland försetts med grus, klinkers eller ett gjutet betonggolvs. Potatisen kunde förvaras lös eller i lådor. Valet berodde bland annat på hur stor gård och mycket skörd man hade, om man hade flera källare, hur stor jordkällaren var och om man odlade flera sorter potatis. Ibland var de flera hushåll som samsades om samma källare, till exempel bondens familj och föräldrarna. Inuti källarna förekommer olika typer av inredning i trä. Det kan vara trälårar för förvaring av potatis, morötter och andra grönsaker, trähyllor för förvaring av sylt, saft etc. I vissa källare finns små nischer i stengaveln för att ställa en ljuskälla på.

KÄLLARE VID JÄRNVÄGSMILJÖER

När järnvägen byggdes över landet under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet uppfördes en källare vid varje stationsmiljö. Dessa kunde dels användas av stinsen med familj för husbehov, dels kunde de också fungera som kylrum för till exempel fisk och öl som kom med tåget och skulle lastas om till ett annat tåg. Även vid banvaktsstugorna utmed järnvägsspåren byggdes det källare. Källarna uppfördes efter standardiserade ritningar upprättade inför varje ny etapp av järnvägsdragning. Dessa källare kunde uppföras av stora huggna stenblock, men också gjutas i betong. Byggnadsskicket spred sig till omgivningen. Under 1900-talet byggdes många jordkällare med väggar helt eller delvis i betong också av bönderna.

Stenkällare från tiden kring 1900 i huggen sten. Berga järnvägsstation.

Jordkällare vid banvaktsstugan i Holm, Virserum.

UNDERHÅLL SKÖTSEL OCH RENOVERING

Regelbunden tillsyn och enkla underhållsåtgärder är viktiga. Ett bra sätt att hålla uppsikt på källarens skick är att den används!

Årlig översyn

- Kontrollera att taket är intakt och utan läckage. Ta bort eventuella nedfallna grenar, nedrasad jord, etc. Om det ligger ett tegeltak, kolla att alla pannor är hela och ligger på plats.
- Håll fritt från träd och buskar i källarens direkta närhet. Rötter kan växa in och förstöra stenväggarna och valvkonstruktionen. Röjningen görs mest effektiv sommartid.

• Kontrollera att inga stenar i väggar eller valv ligger lösa. Försök att lägga tillbaka eller justera stenar som fallit ur läge. Ta bort eventuella grästuvor mellan stenarna. Peta in nytt ler- eller kalkbruk om det gamla fallit ur. Undvik betongbruk!

• Se till att det inte finns något organiskt material, såsom jord, löv, mossa, gräs, emot byggnadsdelar av trä, exempelvis dörren. Byt ut rötskadat virke.

• Se över dräneringen runt källaren. Led bort vatten som kan utgöra fara för frostsprängningar i källarens konstruktion. Se även till att ventilationen fungerar.

• Se till att båda dörrarna är ordentligt stängda. Lagg en sten mot dörren om den skevar nedtill. Sätt gärna ett tätt nät som skydd i ventilationshålet, så att det inte snöar in för mycket och för att hålla råttor och möss ute.

Att tänka på vid underhållsåtgärder och renoveringar

Gör inte större ingrepp än nödvändigt. Skadade ursprungliga delar bör hellre lagas och förstärkas, än att bytas. Om några gamla delar måste bytas ut, ska det befintliga utförandet kopieras. Utgå från den aktuella källaren.

• Om de delar som behöver bytas ut har tillkommit i sen tid och genom materialval eller utformning tydligt förvanskats eller försvagats konstruktionen, är det lämpligt att försöka återgå till ett tidigare utförande. Om motsvarande delar finns kvar på andra ställen i källaren bör dessa användas som förlagor. Kopiera annars utförandet från någon snarlik källare i trakten.

• Använd inte nya moderna material som isolering, tryckimpregnerat virke eller betong. Att lägga ett plåttak på källaren påverkar upplevelsen, men är ett bättre alternativ än att låta källaren förfalla. Man kan se detta som en skyddstäckning.

• När man ska renovera ett kraftigt skadat torvtak krävs ofta att man måste ta bort all jord. När jorden tagits bort kan man göra en översyn av nävern och valvet. Finns det skador på valvet måste det först åtgärdas, kontakta en stenhantverkare! Den näver som är hel kan användas igen. Näver håller i flera hundra år, om den bara är övertäckt. Komplettera med ny näver för att få ett helt tätskikt. Ett modernt alternativ är att lägga papp, men det har inte lika lång hållbarhet. Den gamla torven kan i viss mån återanvändas, men måste nästan alltid kompletteras. Försök att få tag på mager torv eller magert växande gräs. Ett modernt

alternativ är att köpa färdig "Sedum" för tak.

• Återanvänd gamla handsmidda delar när sådana finns, till exempel bandgångjärn och haspar på dörrarna. Anlita gärna en smed för kompletterande smidesarbeten. Använd spik vid reparationer, inte skruv. Järn kan rostskyddsbehandlas genom linoljebörning.

• Vid målning/ytbehandling skall endast traditionella material som faluröd slamfärg, tjära och linolja användas, utgå från det befintliga utförandet.

• Dokumentera genomförda renoveringar. Rista gärna in renoveringens årtal och dina initialer för att lämna lite fakta åt kommande generationer. Gamla utbytta delar av särskilt kulturhistoriskt intresse bör tas till vara och förvaras på en vind eller dylikt. De kan komma till användning vid framtida forskning.

En gammal tradition för att hålla råttor, möss och ormar borta från källaren är att gräva ner en rejäl rot av libbsticka under källarens tröskel. Bild från Algutsboda socken.

TIPS FÖR FÖRVARING I JORD- ELLER STENKÄLLARE

En välbyggd stenkällare är en oslagbar förvaringsplats för potatis och rotfrukter, men även för grönsaker, äpplen, saft och sylt. Nya sätt att använda källaren är till vin- och ostförvaring. Den är dessutom miljövänlig, fri från driftskostnader och oberoende av el. Allra bäst fungerar en torr och väl-dränerad källare på en sval och skuggig plats. Öppna dörrar och ventilationsglugg på hösten och vädra ur källaren. Då kyls källaren ned. Potatis, rotfrukter och grönsaker lagras bra i trälåror med små klossar under hörnen, så att de kommer upp lite från golvet. Morötter, rödbetor och palsternackor kan också förvaras i fuktad fin sand. Lagra bara hela och oskadade grönsaker och i rena lådor. Se till att hålla dörrarna stängda för att hålla en jämn temperatur och fuktighet i källaren. Under den kyligaste delen av vintern kan ventilationsgluggen tillfälligt behöva täppas för. Städa ur källaren på våren.

ÖLÄNDSKA KÄLLARE

Om öländska källare finns ett separat faktablad.

LÄNSMUSEETS BYGGNADSANTIKVARIER: 0480 - 45 13 00

BEBYGGELSEENHETEN LÄNSMUSEET: www.kalmarlansmuseum.se/byggnadsvard

STOR FOTODATABAS MED ÄLDRE BILDER: www.kalmarlansmuseum.se

ANSÖKAN OM BYGGNADSVÅRDSBIDRAG: Länsstyrelsen Kalmar 010-223 80 00

INFORMATION OM BIDRAGEN FINNS PÅ: www.lansstyrelsen.se

Litteraturtips

Kronborg, Bo, "Stenkällaren – en livsviktig förvaringsplats". Artikel ur: Algutsboda hembygdsbok, 2010.

Melin, Boel, m.fl. "Jordkällare – historik och användning i Jämtland och Trøndelag", Eldrimner, 2010.

"Skötsel av kulturvärden i odlingslandskapet - Jordkällare". Faktablad utgivet av Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Södermanlands län, 1995.

Tuohy, Cecilia, "Oslagbar förvaringsplats". Artikel ur: Gård & Torp, nr 4, 2007.

Foto
Samtliga fotografier Kalmar läns museum.

Framsidesbild
Framsidas bild föreställer jordkällare i Kvilla, Torsås.

Länsstyrelsen
Kalmar län

2013-10-17

JORDKÄLLARE

i Småland, Kalmar län